

УДК 373.5.016:821.161.2

Сидоренко В.В., доктор педагогічних наук, доцент,
головний науковий співробітник відділу навчання
української мови і літератури Інституту педагогіки
НАПН України

НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В СТАРШІЙ ШКОЛІ: ОСВІТНІ ВИКЛИКИ, СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ НА МАЙБУТНЄ

Стаття відкриває цикл публікацій автора, присвячений актуальній проблемі розроблення науково-методичного забезпечення навчання української літератури в старшій школі з урахуванням суспільних і освітніх викликів, визначених Державним стандартом освітніх підходів і складників літературного компонента. Розкрито основні принципи розроблення науково-методичного забезпечення навчання української літератури в старшій школі. Зокрема розглянуто принцип економії в освіті (за Хосе Ортега-і-Гасетом), який має стати засадничим для розробників навчальних книг нового покоління. Вияскравлено специфіку сучасного підручникотворчого процесу в Україні. Виділено й схарактеризовано організаційні, психолого-педагогічні, методичні й технологічні умови розроблення навчальних книг нового покоління (програм, підручників, хрестоматій та ін.) з української літератури для старшої школи. Обґрунтовано вимоги до сучасного підручника з української літератури для старшої школи. Проаналізовано критерії культури мови сучасних підручників з української літератури.

Ключові слова: *неперервна літературна освіта, компетентний учень-читач, науково-методичне забезпечення, навчальна книга, концепція, навчальна програма, сучасний підручник, читацька компетентність, літературна компетентність, освітні підходи, старший підлітковий вік, сенситивний період, регулятиви пізнавальної діяльності.*

Школяр вчиться читати для завтрашнього дня, для того, щоб читання стало невід'ємною частиною його духовного й душевного життя.

Н.Л. Лейдерман

Актуальність дослідження. Українська література як навчальний предмет є особливим видом мистецтва слова, невід'ємним складником духовної культури українського етносу, потужним чинником гармонійного світосприйняття й самоідентифікації, що покликана забезпечити пізнавальний, виховний та естетичний розвиток підростаючого покоління. Це носій ідентичності нації, її генетичного коду, важливий чинник витворення національної ідеології, що допомагає збудувати державу-Україну й виховати свідомого українця; носій заряду духовної енергії, здатний передавати від

покоління до покоління загальнолюдські й національні цінності, культивувати їх у людській душі. На сьогодні усталений імідж української літератури видозмінено. В умовах оновленої освітньої парадигми *українська література* набуває особливого значення *в старшій школі*, оскільки засобами мистецтва *має забезпечити*:

- підвищення загальної освіченості молодого громадянина України, прилучення старшокласників засобами художньої літератури до фундаментальних цінностей, культури, розширення культурно-пізнавальних інтересів;

- сприяння всебічному розвитку, духовному збагаченню, активному становленню, самореалізації, а також самовираженню й самовдосконаленню особистості в сучасному світі через ознайомлення із світом прекрасного, розкриття краси мистецтва, високих моральних якостей людини, утілених у художніх творах;

- формування стійкого інтересу до української літератури як вагомого духовного спадку народу, повноцінного оригінального мистецтва;

- підготовку компетентного й «інтелектуального читача – реципієнта художнього тексту з високим рівнем імпліцитності» [3, с. 12], який шанує українську книгу, вміє критично й рефлексійно мислити, має вироблену систему загальнолюдських морально-етичних орієнтирів, відчуває потребу в читанні, веде з книгою внутрішній діалог, отримуючи при цьому естетичну насолоду, любить і пишається здобутками рідної культури, шанує й опановує надбання інших народів, усвідомлює власну національну ідентичність і водночас приналежність до цивілізованого світу;

- формування на кращих зразках красного письменства гуманістичного світогляду, творчих здібностей, естетичних смаків особистості;

- сприяння моральному самовизначенню старшокласників, їхньому екзистенційному вибору, вироблення активної життєвої позиції на основі гуманістичних цінностей та ідеалів, прагнення до самостійного пошуку й творчого вдосконалення;

– розвиток навичок самоосвіти, бажання й здатності неперервно навчатися протягом усього життя тощо.

Українська література виступає *потужним регулятивним інструментом впливу на чуттєву, поведінкову й емоційну сфери розвитку старшокласників*, дієвим засобом формування в них естетичних потреб і духовно-світоглядних позицій, збагачення художньо-естетичного досвіду, цілковитої художньо-естетичної самореалізації протягом усього життя.

Об'єктом вивчення в літературі є художній твір, його естетична природа, духовно-етична сутність. Саме художня література є тим важливим естетичним засобом, який сприяє встановленню емоційних стосунків між учителем-словесником, автором і старшокласниками. Уроки української літератури насичені емоціями пізнання словесної творчості, навколишньої дійсності, людського життя через їх естетичне, конкретно-чуттєве відображення. Тобто викладання навчального предмета «Українська література» відбувається у форматі загального мистецького контексту, в якому створювався художній твір, а також міжпредметних зв'язків. Це спричинює відповідну організацію уроків у старшій школі, на яких відбувається *не поверхневе знайомство з художнім твором, а контакт із ним, процес його свідомого осягнення, вибух емоцій, переживань і почуттів, зокрема симпатії й антипатії, атракції, прихильності, причетності*. На підтвердження слухності висловленого твердження слугують роздуми В.А. Кан-Калика й В.І. Хазана [2, с. 34]: «...виховання мистецтвом не можна звести до естетичного милування досконалою художньою формою, як не можна моральне формування особистості дитини перетворити на односкладний процес «висіювання» з літературного твору «позитивних» прикладів». Навчання української літератури учнів старшої школи спрямоване на вироблення здатності діставати естетичне задоволення від сприймання усного українського слова, читання художньої літератури українською мовою, прилучення до загальнолюдських цінностей, бажання здобувати знання з різних джерел, досконало володіти вміннями

застосовувати набуті знання в різних навчальних і життєвих ситуаціях. Старшокласники на уроках української літератури вчать бачити, чуттєво сприймати й сповідувати красу, художність, довершеність мистецьких форм, гармонію навколишньої дійсності, любити поетичне, гарне й прекрасне в житті й мистецтві, прагнути якнайповніше утверджувати їх у житті. Недаремно феномен естетичності І.А. Зязюн витлумачує як необхідне постійне вміння включати в процес педагогічної дії позитивні почуття прекрасного й піднесеного, наповнюючи дію кожного учня потребою-спонукою до набування статусу суб'єкта педагогічної дії. Таким чином, на уроках української літератури в старшій школі має бути створене таке *навчально-пізнавальне, компетентнісно-діяльнісне середовище*, за якого відбувається виховання патріота, здійснюється передача й обмін культурним і соціальним досвідом між попередніми й наступними поколіннями, цілковита реалізація природних здібностей і можливостей з урахуванням суб'єктного досвіду старшокласників, їхніх вікових та індивідуальних інтересів, психологічних закономірностей тощо. Саме урок літератури є тим ґрунтом, куди висаджують юні паростки, джерелом, що втомлює спрагу, книгою мудрості, яка здатна захистити від невірних кроків (Є.М. Ільїн). І від того, **якими «олюдненими» навчальними книгами наповнимо душі наших вихованців, залежить, як стимулюємо настанови на вдумливе й систематичне читання, які ціннісні орієнтири й пріоритети сформуємо у підростаючого покоління держави.**

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Проблема розроблення науково-методичного забезпечення навчання української літератури в загальноосвітній школі, яке відповідає запитам суспільства й освіти, є дуже давньою, водночас складною й багатогранною. Адже в різні історичні періоди вона зумовлена характером доби, панівною ідеологією, розглядається й вирішується з урахуванням тих навчально-виховних завдань, які стоять перед школою й освітньою галуззю зокрема. Щоразу система вимог, засадничих принципів до створення навчальних програм, підручників,

хрестоматій, посібників та ін., їх якості для всіх рівнів шкільної літературної освіти, здатності ефективно спрямовувати процес засвоєння літератури як навчального предмета тощо піддаються регулярному критичному переосмисленню й перегляду, оскільки почасти «закостенілі у своєму розвитку вони виглядають архаїчно й малопривабливо для гострих у своєму сприйнятті дійсності учнів» [8, с. 8].

Сучасні політичні й соціокультурні зміни у світі й Україні, інноваційні виклики освіти позначилися на відмові від ідеологічного нав'язування, «диктату» у викладанні літератури, позбавленні в підручниках періоду незалежності держави від рудиментів тоталітарного дискурсу, від догматизації тематики письмових робіт учнів тощо. Специфіка сучасного підручникотворчого процесу полягає в тому, що робиться акцент на **ментальних, екзистенційних, людиноцентриських, естетичних характеристиках художніх творів** як мистецтва слова, вивченні творів найвищої художньої вартості як неповторних явищ загальнолюдської культури, що сповнені потужним гуманістичним сенсом. Це, у свою чергу, спричинює видозміну моделей, форм, технологій і принципів організації навчання української літератури в загальноосвітній школі. Як зазначається в *Педагогічній Конституції Європи* (Франкфурт, 2013), забезпечення навчального середовища, яке сприяє благополуччю кожної дитини й формує її багатий духовний світ, залежить від механізмів і способів донесення змісту освіти до учнів, сукупності процедур, засобів вирішення педагогічних завдань, що реалізуються в певному алгоритмі, тобто від сучасних технологій і методик їх застосування. Тому виникла потреба не тільки ґрунтовного перегляду нормативної бази освітньої галузі «Мови і літератури», але й передусім **розроблення інноваційного науково-методичного забезпечення навчання української літератури в старшій школі на основі принципів неперервності, гуманізації, випереджувальності, варіативності, мобільності, інтеграції традиційних та інноваційних технологій навчання і виховання.** Науково-методичне забезпечення навчання

української літератури має постійно оновлюватися відповідно до суспільних і освітніх викликів, запитів і потреб замовників (учнів, учителів, батьків тощо), ураховувати сучасні здобутки педагогічної, психологічної, літературознавчої, методичної, акмеологічної тощо наук, орієнтуватися на діяльнісний результат неперервної літературної освіти.

Концептуальні засади навчання української літератури в старшій школі ґрунтуються на ідеях і положеннях міжнародних документів із проблем розвитку освіти в умовах глобалізації та європейської інтеграції (Стратегія ЮНЕСКО щодо вчителів на 2012-2015 рр., Форум міністрів європейських країн «Європейська школа XXI століття: Київські ініціативи» (2011), Педагогічна Конституція Європи, прийнята на II Форумі ректорів педагогічних університетів європейського простору (2013) та ін.), а також загальнодержавних документів, що становлять нормативно-правову базу неперервної літературної освіти (Закони України «Про освіту» (1991), «Про загальну середню освіту» (1999), «Про вищу освіту» (2014), Національна доктрина розвитку освіти (2002), Державна національна програма «Освіта. Україна XXI століття» (1996), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки, Концепція впровадження медіа-освіти в Україні (2010), Концепція літературної освіти (2011), Концепція профільного навчання у старшій школі (2013), Державний стандарт повної і загальної середньої освіти (2011) тощо. Організації процесу навчання української літератури в загальноосвітній середній школі, літературному розвитку учня-читача присвячено наукові розвідки Ю.І. Бондаренка, Н.Й. Волошиної, С.О. Жили, О.М. Куцевол, В.Я. Неділька, Є.А. Пасічника, Б.І. Степанишина, Г.Л. Токмань, В.В. Уліщенко, В.І. Цимбалюк та ін.

Отже, актуальність дослідження зумовлена сучасними тенденціями в розвитку освітології, педагогіки і психології, методики навчання української літератури й літературознавства; модернізацією шкільної літературної освіти на принципах неперервності, гуманізації, випереджувальності, мережевості, варіативності, мобільності, прогностичності, відкритості, інтеграції

традиційних та інноваційних технологій навчання і виховання; браком науково-методичного забезпечення навчання української літератури на засадах компетентнісного, особистісно зорієнтованого й діяльнісного підходів. Оприлюднюючи результати попередніх досліджень, співробітники відділу навчання української мови і літератури Інституту педагогіки НАПН України неодноразово привертали увагу науковців, учителів-словесників, методистів інститутів післядипломної педагогічної освіти до багатьох неузгоджених позицій між вимогами, теорією і практикою навчання української літератури в умовах оновленої освітньої парадигми. Актуальність і значущість означеної проблеми, її недостатня розробленість у педагогічній і методичній теорії, потреби освітньої практики, необхідність розв'язання виявлених суперечностей спонукають до розроблення нового змісту, засобів навчання української літератури в старшій школі на засадах освітніх підходів, з урахуванням національних надбань світового значення та усталених європейських традицій, що орієнтовані на підготовку компетентного учня-читача, життєспроможного й життєздатного в умовах глобалізаційних змін.

Мета статті полягає в обґрунтуванні змісту, умов, критеріїв і принципів розроблення інноваційного науково-методичного забезпечення навчання української літератури в старшій школі з урахуванням освітніх викликів, визначених Державним стандартом підходів і змістових ліній літературного компонента.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах цивілізаційно-історичних та освітніх імперативів XXI століття особлива роль у підготовці кваліфікаційно конкурентоспроможної особистості, формуванні активного, творчого, культурного й компетентного читача з високою гуманітарною культурою, гуманістичним світоглядом, моральними цінностями й творчим мисленням, багатою мовною картиною світу, активною громадянською позицією належить *старшій школі*. Саме в старшому підлітковому віці активно формується готовність особистості до життя в інформаційному суспільстві, здійснюється плекання ціннісно-світоглядних орієнтирів,

усвідомлення національної культури, звичаєвості, ментальності українського етносу, відчуття духовної спорідненості з його носіями, вибудовується особистісна структура пізнання літературних явищ, виробляються регулятиви пізнавальної діяльності. Поетапно, з уроку в урок перед старшокласниками в усій величі й красі розкривається квінтесенція культурних здобутків українського народу, менталітет національної спільноти, розширюється мовна картина світу, здійснюється рецепція художнього слова, соціальних і культурних форм, що характеризують ту чи іншу історичну епоху, ведеться діалог споріднених культур, минулого із сучасним, учня-читача, словесника-творця із митцем, письменником. Вивчення творів української літератури допомагає учням старших класів вибудовувати власний світ цінностей, помічати й цінувати неповторну красу у творах мистецтва, результатах продуктивно-перетворювальної діяльності людей, критично осмислювати вчинки літературних персонажів і свої власні на основі засвоєних морально-етичних норм, застосовуючи їх у процесі подальшої життєдіяльності. Під час засвоєння змісту художніх творів перед школярами постають ситуації екзистенційного вибору певного способу поведінки, актуального в етичному й пізнавальному аспектах, на яких вони вибудовують власну життєву позицію відповідно до потреб буття, існування, світогляду, дій, учинків тощо, приймати рішення, естетизувати повсякденне життя, тобто сприймати людину, її вчинки, а також предмети, явища навколишнього світу з погляду краси, досконалості, сприяти засвоєнню й наслідуванню найкращого, коли «естетичне сприйняття переходить в естетичну оцінку, а далі – в естетичне судження» [7, с. 159].

Модернізація літературної освіти в старшій школі передусім здійснюється завдяки оновленню науково-методичного забезпечення, зокрема навчальних програм, підручників, хрестоматій, практикумів із літератури, робочих зошитів та ін. з урахуванням суспільних і освітніх потреб.

Уже понад століття серед науковців, методистів, учителів-словесників, батьків, учнів, представників громадськості періодично виникає питання про

розвантаження програм і підручників з української літератури. Проте, як слушно зазначає О. Бандура, «спостерігається сумне явище: після тривалих дискусій у середовищі педагогічної громадськості (з участю працівників Міністерства освіти)» досягається певна однотайність успіхів, але поступово (ніби непомітно) обсяг навчального матеріалу збільшується, і підручники виявляються знову перевантаженими, і все починається спочатку» [1, с. 11].

Як зауважує А.Л. Ситченко, навчальні програми й підручники з української літератури й досі не виконують свого призначення у справі формування літературних знань і вмінь учнів. Учений-методист конкретизує причини цього явища: уміщені в навчальних книгах рекомендації стосуються переважно розвитку мовлення учнів, рідко – інтелектуальних умінь; в основному розробляється змістовий компонент, а операційний, власне методичний залишається поза увагою; запитання й завдання до виучуваних творів не відбивають стадійного характеру художнього сприймання, тому не мають належної послідовності; відсутність альтернативи розумових дій, практичної роботи, різноманітних за формою і складністю відповідно до рівня пізнавальних потреб і можливостей учнів [12, с. 262].

Визначимо, яким вимогам, критеріям і принципам має відповідати інноваційне науково-методичне забезпечення навчання української літератури в старшій школі, спрогнозуємо найближчі й подальші перспективи розроблення навчальних книг нового покоління.

Науково-методичне забезпечення навчання української літератури в старшій школі витлумачуємо як систему компетентнісно спрямованих, акме-синергетичних засобів впливу на формування компетентного учня-читача, палкого шанувальника української художньої книги, який не лише відчуває потребу в читанні, а й здатний вести внутрішній діалог із художнім текстом, одержувати естетичне задоволення, навчатися протягом усього життя. Окреслена система засобів функціонує в параметрах цільового, аксіологічного, діяльнісно-упроваджувального, технологічного,

управлінського, моніторинго-результативного компонентів (про це детальніше див. у наступних публікаціях авторки).

Організаційними, психолого-педагогічними, методичними й технологічними умовами розроблення інноваційного науково-методичного забезпечення навчання української літератури в старшій школі, що сприятиме істотному підвищенню ефективності навчально-виховного процесу, підготовці компетентного учня-читача, формуванню в нього літературної й читацької компетентностей, гуманістичного світогляду, національної свідомості, високої моралі, активної громадянської позиції, естетичних смаків і ціннісних орієнтирів, є:

1) приведення у відповідність соціокультурним викликам і сучасним запитам освітньої галузі «Мови і літератури» змісту навчання української літератури в старшій школі з урахуванням якісно нових підходів до навчально-виховного процесу, зокрема компетентнісного, особистісно зорієнтованого, діяльнісного та ін., сенситивного періоду навчання учнів (старший підлітковий вік), їхнього суб'єктного досвіду, навчальної мотивації, потреб, профільних намірів тощо;

2) урахування під час навчання української літератури в старшій школі специфіки художньої літератури як мистецтва слова, її унікальності як навчального предмета, сучасного стану української історичної науки, культури, досягнення українського й світового літературознавства, естетики, етнопедагогіки, етнографії, мистецтвознавства, освітології, акмеології та інших гуманітарних наук, наукових напрямів, які вивчають вплив художнього слова на реципієнта (феноменологічна філософія літератури, герменевтика, рецептивна естетика, рецептивна поетика та ін.);

3) запровадження в навчально-виховний процес спеціально розробленої методики навчання української літератури в старшій школі й науково-методичного забезпечення нового змісту (Концепція неперервної літературної освіти в старшій школі, навчальна програма, підручники, хрестоматії, навчально-методичні комплекти та ін.), спрямованих на

реалізацію визначених Державним стандартом освітніх підходів, емоційно-ціннісного, літературознавчого, загальнокультурного, компаративного складників літературного компонента в їх взаємозв'язку й цілісності, а також забезпечення зв'язку з іншими навчальними предметами як змістового підґрунтя для реалізації міжпредметної взаємодії;

4) розроблення навчальних засобів (навчальна програма для старшої школи, підручники, хрестоматії, підручники-хрестоматії, практикуми з літератури, робочі зошити, навчально-методичні комплекти, методичні рекомендації та ін.), в яких зміст навчання української літератури в старшій школі й процес його засвоєння буде відображено як системне технологізоване ціле, доступне для самостійного його опанування старшокласниками за індивідуальною освітньою траєкторією, що сприятиме підготовці компетентного учня-читача, формуванню в нього літературної й читацької компетентностей.

Розроблення науково-методичного забезпечення навчання української літератури в старшій школі, нового за змістом і напрямками (науковим і технологічним), має розпочинатися із створення Концепції неперервної літературної освіти в старшій школі.

Поняття «**концепція**» (від лат. *conceptio* – розуміння) витлумачуємо як єдиний, визначальний задум, що окреслює стратегію дій при здійсненні реформ, проєктів, планів, програм; певний спосіб розуміння, трактування того чи іншого предмета, явища, процесу, провідна ідея для їх систематичного висвітлення. Отже, Концепція неперервної літературної освіти в старшій школі має стати своєрідною платформою, фундаментом для розроблення навчально-методичної продукції, зокрема навчальних програм, підручників, хрестоматій, навчально-методичних комплектів, робочих зошитів тощо. Цей стратегічний для реформування літературної освіти документ передбачає включення й ґрунтовний аналіз таких складників: мету навчання української літератури в старшій школі, методологічні й методичні орієнтири в умовах модернізації змісту й структури шкільної освіти; пріоритетні завдання, об'єкт і предмет неперервної літературної освіти; зміст навчання української

літератури в старшій школі; засадничі принципи організації неперервної літературної освіти; психолого-педагогічні засади вивчення української літератури старшими підлітками; компоненти літературної освіти; психолого-педагогічні й науково-методичні умови навчання української літератури в старшій школі; організацію навчання української літератури в старшій школі на засадах компетентнісного, особистісно зорієнтованого й діяльнісного підходів; опис методів, прийомів, технологій, що відповідають специфіці літератури як мистецтву слова, сенситивному періоду старшокласників; критерії відбору художніх творів для старшої школи тощо.

Цілковитим утіленням науково-методологічних і технологічних засад, розроблених у Концепції неперервної літературної освіти в старшій школі, має стати навчальна програма.

Навчальна програма з української літератури – це нормативний документ, який містить мету, завдання, принципи, зміст шкільної літературної освіти, вимоги до формування в учнів компетентностей (комунікативна, літературна, читацька, аксіологічна, міжпредметна естетична, інформаційно-комунікаційна, здоров'язбережувальна та ін.) і набуття компетенцій (українознавча, етнологічна, інтеракційна, дискурсивна та ін.).

Сучасна програма з української літератури для старшої школи не повинна бути лише переліком художніх текстів із вказівкою годин для їх опрацювання. Цей нормативний документ має ґрунтуватися на принципах компетентнісного, особистісно зорієнтованого й діяльнісного підходів, зреалізовувати емоційно-ціннісну, літературознавчу, загальнокультурну, компаративну змістові лінії літературного компонента Державного стандарту в їх взаємозв'язку й взаємозумовленості, спиратися на сенситивні періоди вивчення старшокласниками української літератури, їхній суб'єктний досвід, навчальні потреби й можливості, урахувати психолого-педагогічні особливості сприймання учнями творів літератури, повною мірою відображати міжпредметні зв'язки тощо.

Григорій Ключек у Концепції реформування літературної освіти в середній школі, аналізуючи зміст і наповнюваність навчальних програм з української літератури, слушно резюмує: «Один із головних недоліків нині чинної програми полягає в тому, що вона перетворила вивчення літератури в шалені перегони по літературних періодах, напрямках, іменах і творах. Цей калейдоскоп імен і творів не дає вчителю часу для того, щоб допомогти учням відчувати красу художнього слова, зануритися в смислові глибини художнього твору. Відбувалося запрограмоване ковзання по поверхні літературних явищ, яке не давало змоги вчителю працювати з художніми текстами... Перевантаженість програми фактично виключила найменшу можливість здійснювати вивчення літератури у форматі гуманної педагогіки. Унеможлиблювалася радість пізнання, у той час як урок літератури має бути уроком мислення, яке запліднене естетичним переживанням, тобто переживанням Краси» [3, с. 19-20].

Відомий іспанський філософ ХХ століття, представник раціовіталізму Хосе Ортега-і-Гасет обґрунтував *принцип економії в освіті*, який на сьогодні має стати засадничим для розробників навчальних книг нового покоління для старшої школи, зокрема навчальних програм, підручників, хрестоматій, навчально-методичних комплектів тощо: «Останнє (освіта – *пояснення наше* – С.В.) з'являється тоді, коли знання, якими треба оволодіти, перевищує здатність навчатися. Сьогодні, як ніколи, надлишок, технічний і культурний, загрожує людству катастрофою, адже з кожним новим поколінням усе важче й важче їх опанувати. Тому необхідно невідкладно створити освітню науку, її методи й інститути, спираючись при цьому на простий і лаконічний принцип: *дитина або юнак є учнем, вихованцем, що говорить про те, що він не може вивчити все, чому хотілося б його навчити* (*курсив наш* – С.В.) [6, с. 42-43]. Принцип передбачає, що при організації навчально-виховного процесу виходять із проєкції учня, характеристиками якої можна вважати дефіцит здатності набувати знання й важливість набутих знань для життя. Велику кількість знань треба, на думку філософа, піддавати

подвійному відбору, залишаючи тільки ті з них, які видаються сутнісно необхідними для життя людини, що є сьогодні студентом; визначений необхідний обсяг знань звести до того, що реально може вивчити студент, вільно й у повному обсязі [6, с. 44].

Оновленій навчальній програмі з української літератури для старшої школи має відповідати підручник, що сьогодні «виконує різноманітні функції в діяльності учня: містить художній текст, збагачує літературознавчими знаннями, вчить самотійно аналізувати твір, налаштовує на роздуми над порушеними письменником проблемами, спонукає до власної творчості» [13, с. 47]. Для **сучасного учня-старшокласника** підручник з української літератури має стати *основним джерелом здобуття знань*, що прилучає до загальнолюдських культурних цінностей, культивує творче читання, виховує громадянина з високим рівнем читацької культури, а для **вчителя української літератури** – *тим дороговказом, надійним путівником, який визначає зміст, наповнюваність, інноваційні напрями професійно-педагогічної діяльності*, спонукає до постійних науково-методичних пошуків, розвитку педагогічної майстерності протягом усього життя.

Отже, об'єктивною необхідністю стає **створення нових підручників з української літератури для старшої школи** – навчальних книжок нового покоління, у яких ураховуватимуться положення *компетентнісного, особистісно зорієнтованого й діяльнісного підходів*, основоположні *загальнодидактичні* (наступності, єдності навчання і виховання, системності, індивідуалізації, етнізації, культуровідповідності, дитиноцентризму, гуманізації, самотійності, зв'язку теорії з практикою та ін.) і *специфічні принципи* (історизму, естетизму, емоційності, інтермедіальності, міжпредметних зв'язків та ін.), *методи* (біографічний (історико-психологічний), історичний, компаративний, психоаналітичний, психолінгвістичний, структуральний та ін.) і *прийоми навчання*, викладатимуться основи знань з української літератури на рівні сучасних

досягнень науки й культури відповідно до суспільних викликів, стратегічних завдань освітньої галузі «Мови і літератури».

Сучасний підручник забезпечує єдину, чітку й виважену систему з усіх питань, які в сукупності становлять процес вивчення української літератури в школі, підготовку компетентного учня-читача, зокрема [1, с. 13]: 1) засвоєння учнями найважливіших фактів із життя письменників, твори яких вивчаються текстуально; 2) виклад найхарактерніших особливостей літературного процесу, висвітлюваного періоду; 3) аналітико-синтетична робота над текстом художнього твору; 4) формування в учнів доступних умінь шкільного аналізу; 5) розвиток художнього та логічного мислення; 6) збагачення усного мовлення; 7) система письмових робіт; 8) засвоєння школярами найпростіших і найнеобхідніших відомостей з теорії виразного читання й вироблення на їх основі відповідних умінь і навичок; 9) виклад елементів теорії літератури, формування в учнів системи цих знань і вмій користуватися ними у своїй мовній практиці; 10) усвідомлення учнями доступних старшокласникам основних закономірностей розвитку літератури як словесного мистецтва; 11) зв'язки літератури із життям; 12) зв'язки викладання літератури із сучасністю; 13) внутрішньо предметні й міжпредметні зв'язки; 14) формування в учнів уміння самостійно набувати знання; 15) система завдань додому; 16) позакласна й позашкільна робота з літератури тощо.

Проведена експертиза чинного науково-методичного забезпечення навчання української літератури показала, що **змістове наповнення й структура підручників** для старшої школи **потребують суттєвих змін**.

Засобами сучасного підручника з української літератури для старшої школи має досягатися виконання державних вимог щодо заохочення учнів до розширення кола читання, осмислення духовної цінності та поетики художніх творів, поглиблення культурно-пізнавальних інтересів, усвідомленні ролі літератури в сучасному світі, формування рис компетентного читача з високим рівнем загальної культури, активною

громадянською позицією, національною свідомістю, виховання поваги до культурних традицій різних народів тощо.

Сучасний підручник з української літератури для старшої школи має виконувати, крім інформаційної і виховної, **ряд нових педагогічних функцій**, зокрема систематизувально-узагальнювальну, розвивальну, соціокультурну, функцію самоосвіти й саморозвитку за індивідуальною освітньою траєкторією, рефлексійну та ін. Зазначимо, що всі ці функції цілковито реалізуються в сучасному підручнику літератури за врахування психолого-педагогічних особливостей учнів старшого підліткового віку, гендерних особливостей, стилів і типів навчання тощо.

Крім того, **краса стилю підручника – основний критерій його оцінки** (Григорій Клочек). І якщо із цієї книги до учня постійно струмує благотворна, ошляхетнювальна енергія краси, то це означає, що вона якнайкращим чином виконує свою високу педагогічну місію [3, с. 30-31].

Виклад навчального матеріалу й побудова методичного апарату підручника повинні *забезпечувати умови для переживання учнями естетичних та інтелектуальних емоцій, бути прозорими для розуміння, мати захопливу сюжетну канву викладу навчального матеріалу, цілковито занурювати у світ подій, емоцій, переживань, спонукати до екзистенційного вибору, саморозвитку й самотрансценденції особистості протягом життя* тощо. Крім того, *стимулювати дидактичний діалог* старшокласників із навчальним матеріалом, надавати додаткову консультативну допомогу під час підготовки старшокласників до письмових творчих робіт, вивчення складної теми (розділу), виконання диференційованих домашніх завдань, організувати інтерактивне спілкування тощо.

Методичний апарат підручника, система запитань і завдань, проблемно-діалогічний характер викладу навчального матеріалу має спонукати старшокласників до реалізації творчих здібностей як «індивідуальних психічних властивостей особистості» (А.О. Деркач, І.О. Зимня, Н.В. Кузьміна, Н.В. Кухарев, К.К. Платонов), що поступово стають «системними якостями

діяльності» (К.К. Платонов). До творчих здібностей старшокласників, що формуються засобами сучасного підручника, зараховуємо такі: комунікативні, акмелінгвістичні, літературно-творчі, артистичні, перцептивні, інтелектуальні, креативні, сугестивні, естетичні, організаторські, ораторські та ін.

Серед загальнодидактичних вимог до підручника О.М. Бандура, Г.Г. Ващенко називають мову викладу навчального матеріалу, яка має бути точною, простотою й жвавою, доступною й зрозумілою учням певного віку, у міру образною, поетичною, що посилюватиме емоційний вплив на школярів. Проведена нами експертиза мовного оформлення, термінопростору підручників з української літератури для старшої школи (рівень стандарту, академічний рівень) переконливо показала, що над такою «благотворною, ошляхетнювальною красою» мови авторам навчальних книг треба ще багато працювати, викристалізовуючи кожну думку, надаючи фразам логічної стрункості, чіткості, дбаючи про динамічну стабільність мовної норми в лексичному, граматичному й стилістичному вимірах тощо. Подаємо зразки, що допомагають простежити системні недоліки мови підручників з української літератури для старшої школи, здійснити аналіз типових (об'єктивних і суб'єктивних) мовних помилок, а майбутнім авторам сучасних підручників урахувати їх у процесі підручникотворення:

– *«Особливість сюжетної побудови «Лісової пісні» виявляється у наявності двох кульмінаційних вершин, адже після першої кульмінації події не йдуть на спад...»* (Леся Українка драма-феєрія «Лісова пісня» (10 клас));

– *«Утім лірична форма не притлумлює епічно-драматичної сюжетної канви. Про це свідчить і унікальне графічне оформлення твору, на яке ви, поза сумнівом, звернули увагу. Майже кожне нове речення обрамлене поетичною ритмізованою прозою, починається з абзацу й має вигляд віршованих рядків. ...У суб'єктивній ліричній формі письменник дуже тонко накреслив лінію епічного змалювання об'єктивної дійсності, яка зводить усі епізоди повісті в єдину пацифістичну концепцію...»* (Осип Турянський повість-поема «Поза межами болю» (11 клас));

– «Скупими деталями окреслено історичні передумови, здавалося б, поодинокого випадку, що стався в полі біля угорського містечка, поряд з яким розташувалися радянські частини – «солдатська цивілізація», як не без іронії висловлюється оповідач про землянки, споруджені в колишньому графському лісі» (О.Т. Гончар новела «За мить щастя» (11 клас)).

Виникають цілком логічні запитання. Для кого пише автор чи авторський колектив підручника: для учня-підлітка, студента-філолога чи вченого-літературознавця? Кого в результаті опрацювання такого навчального матеріалу ми хочемо сформувати: літературознавця, літературного критика, філолога, ученого? Чи не втрапить дитина інтерес до української літератури, читаючи подані зразки наукового аналізу художнього твору? Чи зрозуміє зміст прочитаного? Чи зможемо ми достукатися до глибинних, найпотаємніших глибин дитячої душі, спонукати до індивідуального осмислення художніх явищ?..

Мистецтво подачі навчального матеріалу в підручнику виступає наймогутнішим засобом впливу на емоційно-почуттєву, вольову, інтелектуальну сфери старшокласників, основним джерелом формування в них багатогранної мовної картини світу, світогляду, переконань. Тому серед основних **критеріїв** оцінювання якості **сучасних підручників з української літератури для старшої школи** виокремлюємо **культуру мови**, що включає:

- *змістовність*, що передбачає вичерпне розкриття предмета авторського задуму, головної думки із дотриманням логічної послідовності, доречності, аргументованості, лаконічності, наповненості кожного речення логічним змістом;
- *динамічну стабільність мовної норми в підручнику*, що окреслює цілковиту відповідність мови навчальної книги нормам сучасної української літературної мови на лексичному, граматичному і стилістичному рівнях;
- *точність мови*, що, по-перше, пов'язана з адекватним позначенням об'єктів навколишньої дійсності, літературних явищ, фактів, подій

(*фактична точність*), по-друге, передає відповідність поданої історико-літературознавчої інформації існуючій системі наукових понять (*термінологічна точність*), по-третє, підпорядкована пізнавальній і естетичній меті навчання літератури, художньо-естетичній спрямованості, метафоричній, образній передачі змісту художнього твору, авторського задуму (*художня точність*);

- *комунікативно-діалогічну спрямованість мови підручника* на учнів старшої школи, що передбачає адаптованість, адресність і виклад навчального матеріалу, методичного апарату навчальної книги з урахуванням їхнього суб'єктного досвіду, здібностей, можливостей, нахилів, навчальних потреб, мотивації, рівня літературної й читацької компетентностей, спонукання до комунікативної інтенції в парадигмальному комунікативному векторному полі «*учень-читач → автор → художній твір (підручник, хрестоматія, робочий зошит) → персонаж (система персонажів) → учитель-словесник → соціум*»;

- *художню образність* як обов'язковий складник мовного оформлення сучасного підручника, який дає можливість за допомогою різноманітних художніх засобів передавати у сферу чуттєвого сприйняття школярів образну мову твору, мальовничі описи природи, портретні партії персонажів, якнайповніше й найвичерпніше візуалізуючи їх, осягати естетику художніх образів, розкривати гармонію, метафоричність та асоціативність образів, створених уявою митця, «не тільки наочно, фізично конкретно та зримо відтворювати образні картини, але передусім їх комбінувати, розумово діяти з ними» [2, с. 145]. Як наголошує Б.С. Найдъонов [5, с. 28], щоб розвивати здібність образного мовлення, передусім треба навчитися бачити, слухати, відчувати;

- *естетичність*, за якої мова підручника викликає в старшокласників, учителів-словесників естетичну насолоду, захоплення, бажання наслідувати мовні зразки навчальної книги, удосконалювати власне мовлення, шліфувати мовний стиль, виробляти естетичну мовну поведінку й мовний смак тощо.

Спираючись на дослідження О.М. Куцевол, Г.Л. Токмань, А.Л. Ситченка, Б.І. Степанишина та результати власних наукових пошуків, виділимо й схарактеризуємо основні **вимоги до сучасного підручника з української літератури для старшої школи**, які зумовлені мистецькою специфікою навчального предмета, інноваційними викликами освітньої галузі «Мови і літератури», сенситивними періодами літературного розвитку старшокласників, їхнім суб'єктивним досвідом, навчальними можливостями й потребами:

- вичерпне розкриття засобами підручника національної самоідентичності, унікальності, духовності, естетичності української літератури;

- наявність національної ідеї;

- вивчення високоартістичних художніх творів, що представляють духовно-естетичну й художню цінність та консолідують українську націю, допомагають підростаючому поколінню осмислити історичне коріння, усвідомити духовно-естетичні, соціально-історичні й моральні ідеали народу;

- формування засобами підручника в старшокласників стійкого інтересу до української літератури як вагомого духовного спадку народу, повноцінного оригінального мистецтва;

- добір навчального матеріалу, наукових відомостей відповідно до інноваційних суспільних викликів, мети і завдань освітньої галузі «Мови і літератури» Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, що забезпечують гуманістичну спрямованість навчально-виховного процесу, зорієнтованість на особистість, формування на основі знань, умінь і навичок ключових і предметних компетентностей, вчать гармонійно жити в глобалізованому світі;

- урахування в змісті й структурі підручника основних положень компетентнісного, особистісно зорієнтованого й діяльнісного підходів;

– цілковита реалізація емоційно-ціннісного, літературознавчого, загальнокультурного, компаративного складників літературного компонента в їх взаємозв'язку й цілісності;

– белетризований, асоціативний, захоплювальний, діалогічний стиль викладу навчального матеріалу;

– відображення українського літературного процесу як цілісного, незалежно від місцеперебування того чи іншого митця – в Україні, еміграції;

– діалогічний розгляд життєпису письменника, його творів із залученням інформації з історії, культурології, філософії, психології тощо;

– поєднання в структурі підручника таких обов'язкових складників: біографічні нариси; запитання і завдання за індивідуальною освітньою траєкторією учня, зокрема для самостійного опрацювання, повторення, узагальнення й систематизації; тематику творчих та індивідуальних завдань (теми для творчих робіт, рефератів, учнівських проектів тощо); науковий апарат (коментарі; примітки; бібліографія; покажчик імен, літературознавчих термінів; список літератури для самостійного прочитання та ін.); додатковий матеріал на електронних носіях (CD-ROM), наприклад, тексти художніх творів повністю, тексти для позакласного читання, ілюстрації до літературних творів, картини художників, музичні твори, фрагменти кінофільмів і театральних вистав тощо;

– подача навчального матеріалу в *пояснювально-доказовій формі*, за якої науково-теоретичні положення виводяться з художнього матеріалу, пояснюються, обґрунтовуються, доводяться;

– поєднання у біографічних даних про письменника як художньо-публіцистичних нарисів, написаних автором підручника, так і добірки уривків із художньо-публіцистичних джерел (спогади, автобіографії, листи, щоденники, автобіографічні твори та ін.);

– подача у біографічних нарисах підручника фактів із життя, які дають вичерпне уявлення про письменника як про *громадянина* (суспільні переконання, ідеали, факти громадської діяльності та ін.), *митця*

(особливості таланту, огляд творчості, текстуальне вивчення творів та ін.) і *людину* (особисте життя, сімейний стан та ін.), готують старшокласників до свідомого сприйняття художніх творів цього автора, допомагають краще зрозуміти умови формування світогляду письменника, можуть вплинути на формування особистості школярів (зокрема склад характеру письменника, риси вдачі, учинки та ін.);

– розроблення в підручнику операційно-діяльнісного компонента, який передбачає схеми, алгоритми, рекомендації, зразки розумових дій, диференційовані за формою й складністю відповідно до індивідуальної освітньої траєкторії старшокласника, прийоми опрацювання різноманітних джерел, що спонукають до самостійного вивчення нових відомостей про письменників та їхні твори. Ця робота є важливою з літературно обдарованими учнями, в умовах реалізації принципів інклюзивної освіти;

– художньо-технічне оформлення та поліграфічна якість, зокрема ілюстрування підручника портретами письменників, ілюстраціями до літературних творів, репродукціями творів образотворчого мистецтва, картинами художників, фрагментами кінофільмів і театральних вистав, світлинами пам'ятників митцям слова, схемами, таблицями та ін., що мають бути високої якості, чіткі, цілковито відповідати заявленій тематиці, урахувувати вікові особливості, суб'єктний досвід старшокласників, сприяти повнішому осягненню змісту виучуваного матеріалу, забезпечувати умови для переживання учнями естетичних та інтелектуальних емоцій.

Для створення інноваційного **науково-методичного забезпечення навчання української літератури в старшій школі** співробітниками відділу навчання української мови і літератури Інституту педагогіки НАПН України впродовж 2015-2017 років у межах виконання прикладного дослідження передбачено розроблення й впровадження науково-методичного комплексу, до складу якого увійдуть друковані науково- і навчально-методичні матеріали: *Концепція неперервної літературної освіти в старшій школі, навчальна програма з української літератури (10-11 класи)* (базовий

рівень), *підручники* «Українська література. 10 клас» (базовий рівень), «Українська література. 11 клас» (базовий рівень). Крім того, створено освітні послуги у віртуальному навчальному середовищі на основі інформаційно-комунікаційних технологій (*Віртуальна лабораторія відділу навчання української мови і літератури* на офіційному сайті Інституту педагогіки НАПН України, електронна адреса: [http://www.pauk_org_undip@ukr.net](http://www.pauk.org_undip@ukr.net) (*Інформаційно-літературний контент «Науково-методичне забезпечення навчання української літератури в старшій школі»*), *Банк психолого-педагогічних діагностик*, що включає діагностичні матеріали для вчителів української літератури, учнів-читачів, батьків та ін.).

Висновки. Отже, розроблення інноваційного науково-методичного забезпечення навчання української літератури в старшій школі має відповідати меті неперервної літературної освіти, її змісту, бути спрямоване на заохочення учнів старшої школи до розширення кола читання, осмислення духовної цінності та поетики художніх творів, поглиблення культурно-пізнавальних інтересів, усвідомленні ролі української літератури в сучасному світі, формування рис компетентного читача з високим рівнем загальної культури, активною громадянською позицією, національною свідомістю, виховання поваги до культурних традицій різних народів, естетичних смаків і ціннісних орієнтирів. Упровадження навчальних книг нового покоління в навчально-виховний процес, практику роботи вчителів-словесників загальноосвітніх шкіл України сприятиме підвищенню якості літературної освіти учнів старшої школи, удосконаленню процесу навчання, більш комфортній і результативній соціалізації учнів, підготовці конкурентоспроможного випускника, здатного неперервно навчатися протягом усього життя. Недаремно Н.Л. Лейдерман, визначаючи мету навчання літератури в школі, наголошує: «Школяр вчиться читати для завтрашнього дня, для того, щоб читання стало невід'ємною частиною його духовного й душевного життя» [4, с. 17].

Література

1. Бандура О. Шкільний підручник з української літератури / Олександра Бандура. – К.: Пед. думка, 2001. – 76 с.
2. Кан-Калик В.В. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе : уч. пособ. для студентов пед. ин-тов / Виктор Абрамович Кан-Калик, Владимир Ильич Хазан. – М.: Просвещение, 1988. – 255 с.
3. Клочек Г. Концепція реформування літературної освіти в середній школі (предмет – українська література) / Григорій Клочек. – Кіровоград, 2011. – 40 с.
4. Лейдерман Н.Л. Уроки для души. О преподавании литературы в школе / Наум Лазарович Лейдерман. статьи / Урал. отд-ние Рос. акад. образования, Тюменский гос. ун-т. – Тюмень: Тюм. гос. ун-т, 2006. – 326 с.
5. Найдёнов Б.С. Выразительность речи и чтения : пособ. для учителей нач. и сред. шк. / Борис Степанович Найдёнов. – М.: Просвещение, 1969. – 263 с.
6. Ортега-и-Гассет Х. Миссия университета / Хосе Ортега-и-Гассет; пер. с исп. М.Н. Голубевой / под общ. ред. М.А. Гусаковского. – Мн.: БГУ, 2005. – 104 с., ил. – (Universitas).
7. Пасічник Є.А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах : навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти / Євген Андрійович Пасічник. – К.: Ленвіт, 2000. – 384 с.
8. Підласий І.П. Формування професійного потенціалу як мета підготовки вчителя / Іван Павлович Підласий, Світлана Володимирівна Трипольська // Рідна школа : щомісячний наук.-пед. журнал. – 1998. – № 1 (818). – січень. – С. 3-8.
9. Сидоренко В.В. Педагогічна майстерність учителя української мови і літератури в системі післядипломної освіти : акме-синергетичний аспект : термінологічний словник-довідник / автор-укладач В.В. Сидоренко. – Донецьк: Каштан, 2013. – 100 с.
10. Сидоренко В.В. Розвиток педагогічної майстерності вчителя української мови і літератури в системі післядипломної освіти : монографія / Вікторія Вікторівна Сидоренко. – Донецьк: Каштан, 2012. – 492 с.
11. Сидоренко В.В. Теоретичні і методичні засади розвитку педагогічної майстерності вчителя української мови і літератури в системі післядипломної освіти : дис. ...д-ра пед. наук: 13.00.04 / Вікторія Вікторівна Сидоренко; [Ин-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України]. – К., 2013. – 486 с.
12. Ситченко А.Л. Методика навчання української літератури в загальноосвітніх закладах : навч. посіб. для студентів-філологів / Анатолій Люціанович Ситченко. – Ленвіт, 2011. – 291 с.
13. Токмань Г.Л. Методика навчання української літератури в середній школі : підручник / Ганна Леонідівна Токмань. – К.: Академія, 2012. – 312 с. – Серія («Альма-матер»).

Статья открывает цикл публикаций автора, посвященный актуальной проблеме разработки научно-методического обеспечения обучения украинской литературы в старшей школе с учетом общественных и образовательных вызовов, определенных Государственным стандартом образовательных подходов и составляющих литературного компонента. Раскрыто основные принципы разработки научно-методического обеспечения обучения украинской литературы в старшей школе. В частности рассмотрено принцип экономии в образовании (Хосе Ортега-и-Гассет), который должен стать основополагающим для разработчиков учебных книг нового поколения. Описано специфику современного учебникотворческого процесса в Украине. Выделено и охарактеризовано организационные, психолого-педагогические, методические и технологические условия разработки учебных книг нового поколения (программ, учебников, хрестоматий и др.) по украинской литературе для старших классов. Обосновано требования к современному учебнику по украинской литературе для старших

класов. Проанализировано критерии культуры речи современных учебников по украинской литературе.

Ключевые слова: непрерывное литературное образование, компетентный ученик-читатель, научно-методическое обеспечение, учебная книга, концепция, учебная программа, современный учебник, читательская компетентность, литературная компетентность, образовательные подходы, старший подростковый возраст, чувствительный период, регуляторы познавательной деятельности.

The article opens a series of publications of the author, devoted to the issue of development of scientific methods of teaching Ukrainian literature in high school with regard to social and educational challenges set by the state standard educational approaches and components literary component. The basic principles of development of scientific methods of teaching Ukrainian literature in high school. Considered in particular the principle of economy in education (by Jose Ortega y Gasset), which has become a reference point for the development of a new generation of educational books. We describe the specifics modern pidruchnykotvorchoho process in Ukraine. Highlight and points out the organizational, psychological, educational, methodical and technological conditions develop a new generation of educational books (programs, textbooks, readers, etc.). Ukrainian literature for high school. Grounded requirements of modern Ukrainian literature textbook for high school. The analysis criteria of modern culture language textbooks on Ukrainian literature.

Key words: continuous literary education, competent student-reader, scientific and methodological support, educational book, concept, curriculum, modern textbook readers competence, literary competence, educational approaches, older teens, sensitive period, regulatives cognitive activity.

Сидоренко В. Науково-методичне забезпечення навчання української літератури в старшій школі: освітні виклики, сучасний стан і перспективи на майбутнє / В. Сидоренко // Українська мова і література в школі. – Київ, 2015. – № 3.